

EURIPIDÉSZ MAGYAR FORDÍTÁSA A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL

A középkorban csak kevesen tudtak görögül, többnyire csak annyira, amennyi a szövegek mechanikus másolásához volt elegendő. Ismert a mondás: Graeca sunt, non leguntur. A humanisták fordultak ismét a görög nyelv és az antik görög irodalom felé, amelyet addig csak a római írók közvetítésével ismertek. Görögül azonban csak a humanisták elitje tudott a latinnal egy szinten, így a görög szerzők művei csak úgy válhattak az iskolázottak olvasmányává, ha latinra fordították őket. Már Janus Pannonius próbálkozott görög szerzők latinra ültetésével, részleteket fordított Homérosz Iliászából is. Bizánc elfoglalása után a nyugatra menekített görög kéziratok tovább növelték az érdeklődést. A könyvnyomtatás elterjedése pedig publikussá tette az addig hozzáférhetetlen görög szövegeket is. A három nagy görög drámaíró munkái először a 16. század elején jelentek meg, ami egyúttal recepciójuk kezdetét is jelentette. Euripidész két tragédiáját a *Hekabé* és az *Íphigeneia Auliszban* Erasmus az 1504-ben, Aldusnál megjelent görög összkiadás után rögtön lefordította, s 1506-ban és 1507-ben ki is adta.¹ Fordításával a korábban csak Seneca vérszegény drámáit dicsőítő figyelmét felhívta az addig ismeretlen görögökre.

A humanista műveltséggel rendelkező reformátorok körében, az újszövetség eredeti nyelven való tanulmányozása kapcsán, előtérbe került a görög nyelv tanítása, s szorgalmazták a Vulgátánál pontosabb latin fordítások elkészítését. Felfigyeltek arra is, hogy a görög drámák erkölcsi tanítását, pogány voltak ellenére is, hasznosíthatják, s így felkarolták latinra fordításuk ügyét. A három nagy tragédiaköltő világlátása abban különbözik, hogy míg Aiszkhülosz a valóságosnál magaszosabbnak láttatta az embereket, addig Szophoklész már úgy vélekedett, hogy ő maga olyanoknak ábrázolja őket, amilyeneknek lenniük kellene, Euripidész pedig olyanoknak, amilyenek a valóságban.² Euripidész vallási és erkölcsi hagyományokat romboló alapállása a tudós reformátorok számára, akik a katolikus egyházi tradíciókkal számoltak le, igencsak rokonszenves volt.³ Főképp Melanchthon járt elől Euripidész kultuszában. A wittenbergi egyetemen előadássorozatot tartott Euripidész drámáiról, majd a teljes Euripidészt kiadatta latinul 1558-ban.⁴ Tanítványai már korábban megjelentettek egy-egy darabot, így a magyar Gyalui (Gelous) Torda Zsigmond az *Oresztészt* fordította le verses formában 1547-ben s adta ki 1551-ben Bázelen, Kálmáncsehi (Sánta) Márton

¹Borzsák 1960, 117-122. (Az Euripidész-kultuszról) – Hecuba et Iphigenia in Aulide, Euripidis Tragediae in latinum translatae Erasmo Roterodamo interpretatae. Venetiis, per Aldum Manutium, 1507. – Bécsben is kiadták 1511-ben.

²ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. Sarkadi János, Bp., 1974, 62. (25. rész)

³*Világirodalmi lexikon*, Második kötet, Bp., 1972, 1300-1405 (Szepessy Tibor szócikke Euripidészről)

⁴Borzsák 1960, 121. – Euripidis tragoediae, quae hodie extant, omnes, latine soluta oratione redditae, ita ut versus versus respondeat. E praelectionibus Philippi Melanthonis (!). Cum praefatione Guilielmi Xylandri Augustani. Basileae, [1558.] (Többek fordítása: Melanchton, Xylander, Stiblinus, etc.)

reformátornak ajánlva.⁵ Ezzel egyidőben Bázélban kiadták Euripidész mind a 18 fennmaradt drámáját, Dorotheus Camillus latin prózai fordításban.⁶

A latin verziók megjelenése Európa-szerte magával hozta a nemzeti nyelvekre való fordítások megszületését is. A reformációnak az anyanyelvet is hangsúlyozó, s bibliafordításokban is megnyilvánuló törekvése, Magyarországon is arra ösztönzött némelyeket, hogy az antik szerzők műveit is magyarra fordítsák. Ez nálunk azonban inkább a regényes, főként késő antik szerzők munkáinak magyarítását jelentette, s azt is inkább a század utolsó harmadában, többnyire históriás ének formájában. Egyedülálló volt tehát Bornemisza Péter vállalkozása, aki Szophoklész *Elektráját* fordította le.⁷ Ám nem műfordítást készített, az eredetit csak nagy vonalakban követte, s lényegében saját művet teremtett belőle.

Gallen János kassai könyvkereskedő 1583-ból fennmaradt, s már száz esztendeje ismeretes hagyatéki leltárjegyzékéből tudtuk, hogy volt egy mára elveszett magyar nyelvű Euripidész-fordításunk is a 16. században: „Bücher in octavo: ... Tragedia Eurip[idis], ungrisch, VI ex[emplaria], den[arii] 59.”⁸ Az irodalomtörténeti kézikönyvben Varjas Béla is érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „híradás van egy elveszett magyar nyelvű Euripidész-fordításról is, amely feltehetően ugyancsak a reformáció szájaíze szerint tolmácsolta az ókori szerző darabját.”⁹

Vélhetőleg ennek az elveszett műnek a töredékét fedezte fel Borsa Gedeon könyvtörténész, Brassóban, 1996 júliusában.¹⁰ A fordítástöredék Euripidész *Iphigeneia Auliszban* című tragédiájának kicsiny részlete, amelyet az egykori könyv felerészben előkerült c-ívfelű füzet tartalmaz. A bevett sorszámozás szerint a tragédia 402-440. és 479-517. sorai maradtak fenn e magyar fordításban, azaz 76 sor, amely mennyiségre nézve a teljes szöveg 1629 sorának 5 százaléka, vagyis huszad része.¹¹ Bármennyire rövid a rendelkezésünkre álló szöveg, az világosan látszik, hogy fordítójának metódusa nagyon eltér Bornemiszáétól. Az ő *Elektrájával* szemben ez a fordítás nagyon hűségesen követi az eredetit. Inkább bővít a szövegben, mintsem kihagyna belőle. A bővítések

⁵Euripidi Orestes Tragoedia cum primis elegans, Latino carmine longe doctiss. expressa, nuncque primum in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete. Basileae, 1551.

⁶Euripidis, ... Tragoediae XVIII singulari nunc primum diligentia ac fide per Dorotheum Camillum et Latio donatae et in lucem editae ... Basileae, 1541. – Euripidis, tragicorum omnium principis, tragoediae XVIII latine nunc denuo editae, ac multis in locis castigatae, Dorotheo Camillo interpretatae, quarum catalogus sequitur: Hecuba, ... Hippolitus, Iphigenia in Aulide, Bacchae, ... Bernae, 1550. – Basileae, 1551. – Euripides ... in latinum sermonem conversus, adiecto ... textu Graeco. (Trad., ed Caspar Stiblinus) Basileae, 1562

⁷*Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Elektrájából. Nagyobb részre fordítottat, és az keresztényeknek erkölcsöknek jobbtításokra például szépen, játéknak módja szerint rendeltetett Pesti Bornemissza Péter által.* Bécs, 1558. (Faksimile kiadása: Bp., 1923.)

⁸J. KEMÉNY Lajos, *Gallén János kassai könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból* = MKSz, 1887, 136-138; KEMÉNY Lajos, *Egy 16. századbeli könyvkereskedő raktára* = MKSz, 1895, 310-320.

⁹*A magyar irodalom története 1600-ig*, Szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 361.

¹⁰Borsa 1998. Köszönetet mondok Borsa Gedeonnak, hogy 1996 nyarán elsőként nekem mutatta meg felfedezését. Ő a töredék könyvtörténeti vonatkozásait írta meg, engem pedig felhatalmazott arra, hogy a szöveget közzé tegyem és készítem el annak irodalomtörténeti értékelését.

¹¹Borsa Gedeon számítása szerint a fordítás 1/16 része maradt fenn a töredékben, ezért ő 64 levélből álló könyvet rekonstruál. Jómagam úgy látom, hogy a fennmaradt fél C-ívfűzet (8 lap) a latin minta 76 sorának felel meg. Egy egész ívfűzet tehát átlagosan 160 latin sort adhatott vissza magyarul. Az egész latin szöveg 1629 sor, ami azt jelenti, hogy 10 ívfűzetből (A-K jelű ívkekből) állt a nyomtatvány. Ez 80 levélnyi, azaz 160 lapnyi terjedelmet jelent.

azonban illeszkednek a forráshoz, nem átdolgozások. Egy korabeli műfordítás részlete van tehát a kezünkben. Ám a fordító nem szóról szóra fordít, meghallgatván Horatius intését: „Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres” (*De arte poetica*, 133-134.), hanem a korabeli magyar nyelv sokszor nagyon ízes fordulataival élve azt a hatást kelti, mintha eleve magyarul íródott volna a tragédia. A továbbiakban részletezendő aprólékos vizsgálódással az is biztos megállapítható, hogy nem a görög eredetiből, hanem a Melanchthon-féle 1558-as összkiadás latin szövegére alapozva készült az ismeretlen szerző magyar fordítása.

Tekintettel arra, hogy e magyar nyelvű Euripidész-kötet, az említett 1583-as hagyatéki leltárban szerepel, s Borsa Gedeon a tipográfiai ismérvek alapján az 1575-80 közötti időszakra datálja a nyomtatványt, így a fordító személyét az 1560 és 1580 közötti húsz évnél hosszabb időszakban alkotó szerzők közt kell keresni. A magyarországi színháztársulat elenyésző voltát is tekintetbe véve, Bornemiszn kívül alig akad olyan személyiség, akinél egy görög dráma lefordítására indítékot találhatnánk. A fordító talán nem is előadásra, hanem olvasásra szánta művét, amely fontos erkölcsi kérdések végiggondolására és a magasztos beszédstílus bemutatására volt alkalmas. Maga Bornemisz az *Electra* olvasókhöz szóló, latin nyelvű utószavában ezt írja: „Nulli enim scriptores, omnium eruditorum consensu, quam Sophocles et Euripides ad ornatam dictionem efficiendam magis conducunt.” azaz: Mert az összes tudós egyetért abban, hogy nincs egyetlen szerző sem, aki az ékes beszéd elsajátítására inkább hasznos lenne, mint Szophoklész és Euripidész.

A teljes szöveg ismerete nélkül nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy a fordítónak miért éppen az *Íphigeneia Auliszban* című tragédiára esett a választása. Erasmus is ezt darabot tartotta fontosnak a *Hekabé* (latinul: *Hecuba*) mellé latinra fordítani, a 17. század végén pedig Racine is ezt írta újra. Száz évvel később Gluck erre szerez operát. Az újkori Euripidész magyarázatok közt is ez a tragédia jelenik meg először, 1840-ben, Guzmics Izidor tollából.¹² Mindenesetre az embereket lélektani vizsgálódásokkal bemutató Euripidésznek talán ez az egyetlen műve, ahol ő maga is idealizál, méghozzá egy nőt, Íphigeneiát magasztosítva a hazaszeretet heroinájává.

A töredék a drámának az a részlete, amikor a Chorus, Agamemnon és Menelaus Iphigenia feláldozásának elkerülhetőségéről beszél, ezenközben a követ jelenti a lány érkezését a táborba. A magyar szöveg actusokra és scénákra van osztva. A töredékben kiírva az Actus I. Scena III. olvasható. Valószínűleg öt felvonásra bomlott a szöveg, miként Bornemisz *Electrájánál*. Ez itt is a fordító hozzáadása, hiszen a latin kiadások egyike sem tagolja így a tragédiát.

A következőkben rátérek a drámatöredék szövegének bemutatására és az ahhoz fűzhető megjegyzésekre. Természetesen a szereplők görög nevei minden esetben latin változatukban olvashatók, mint például Íphigeneia = Iphigenia, Klütaimnésztra = Clytemnestra.¹³ Mindjárt a szöveg elején Menelaus így szól: „Heu, heu! Jaj én szegény fejemnek, egy jóbarátom sincsen-é?” A heu latinul a jaj, a görög eredetiben a magyarral

¹² *Ödipusz, a király. Szophoklész színműve. Íphigeneia Auliszban. Euripidész színműve.* Az eredeti hellénből fordította Guzmics Izidor. Buda, 1840. Hellen classicusok magyar fordításban. 1. kötet. – További magyar fordításai: Szabó Károly 1849., Radó Antal 1892., Csengery János 1911., Devecseri Gábor 1961. = *Euripidész válogatott drámái*, Bp., 1961, 887-945.

¹³ A „játékban szóló személyek” így a következők lehetnek: AGAMEMNON, ÖREG, CHORUS, MENELAUS, CLYTEMNESTRA, IPHIGENIA, ACHILLES, SZOLGA, KÖVET. A cím pedig illyesféle lehetett: Iphigenia Aulisban. Tragoedia, amely Euripidesből fordított magyar nyelvre N. N. által.

egybecsengő ajaj (ai) olvasható.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy a latin heu-jajszó a forrásból való átvétel, s egyedül az 1558-as verzióban található. Így e szöveghely egyrészt bizonyítja a latin előzményt, másrészt eldönti, hogy a sok verzió közül melyik volt a fordító előtt. Az azonosított latin szöveg a továbbiakban is pontosan a magyar fordítás mögé illeszthető.

A Menelaus és Agamemnon közt folyó párbeszéd végén a fordító egy, az eredeti drámában nem szereplő mondatot ad Agamemnon szájába: „Bezzeg úgy, bár kotornál el innen, ne prozsmálnál, mert valami követet látok, hogy jó hozzám, valami új hírt mond!” A bővítés nyilvánvaló célja az, hogy a következő Actus I., Scena III. elején megszólaló követ érkezését jelezze. Ez egy mai drámakiadásban zárójeles vagy kurzív szerzői utasítás lenne valahogy így: Menelaus el, egy követ érkezik. A mondat nyelvi tekintetben is érdekes, hiszen a prozsmál ige eddig csak Bornemisza Electrájából volt adatolva, ott Electra mondja: „Tarts dolgod, ne prosmall” ... majd később Parasitus: „... mind ell prosmital oe ...”¹⁵ A nyelvészek a fecseg jelentésű prézsmítál igét ebből a prozsmálból illetőleg a prozsmítáiból származtatják, amely a próza régi zs-hangú ejtésével eredetileg prózsál volt, ahogy ma mondanánk: szövegel.¹⁶ Bornemisza hapaxa mellett a „kotornál el innen” felszólítás ma inkább kotródjál el formában ismert. A régiségben a kotorj el, vakarj el szerepel felváltva. Balassinál a Szép magyar komédiában: „Hagyj békét, vakarj el!” Ugyancsak ott egy helyütt a mondatszerkesztés a kevés szövegezés ellenére is nagyon hasonló az Agamemnon szájába adott mondatéhoz: „Hagyj békét, menj inkább a juhokhoz, mert valami farkasordítást hallok mind a völgyben”.¹⁷

A követ beszédében Iphigenia, Clytemnestra és Orestes érkezéséről beszél, majd elmondja, hogy „az Euritus víz mellett nyugodnak mostan.” Aulisz közelében soha nem volt Euritus (Eurytus) nevű folyó vagy patak. A görög eredetiben, 420-421. sorban euriton para krénén (euruton para krnhn), azaz jóvízű forrásnál olvasható. Erasmustól kezdve az összes fordítás ebből a jóvízű jelentésű euriton szóból csiholta az Eurytus vízrajzi nevet. Itt tehát nem a magyar szerző félrefordításáról van szó. Ám ez egyúttal újabb bizonyíték arra, hogy nem volt előtte a görög textus.

A latin eredetiben a követ azt mondja, hogy „Ego vero praecursor propter tuum apparatus venio.” A fordításban: „Én pedig örömmondani jövök elöl, hogy készülnél hozzá ...” A praecursor előhírnököt jelent, a fordító az akkori magyar szóhasználatban a sokkal erőteljesebb háterű jó hírt, „evangéliumot” hirdető örömmondót idézi fel. Balassinál „... örömmondásoddal töltés bé az én fülemet” (LI. zsoltár). A görög eredetiben a 433-435. sorok szövege Devecseri Gábor fordítása szerint a következő:

"Artemisznek avatják föl a szűzleányt,
Aulisz nagy úrnőjének. Ki lesz a vőlegény?"
Az áldozási-kosarakat készítsd ki hát, ...

¹⁴Euripidis Tragoediae ex recensione Augusti Naucki, Editio tertia stereotypa, Volumen II. B. G. Teubner, Lipsiae, 1909, 17.

¹⁵BORNEMISZA, *i.m.*, F2 recto: az Actus quarti, scena secunda végén és H1 recto: az Actus quinti, scena quinta végén.

¹⁶A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III. kötet, főszerk. BENKÓ Loránd, Bp., 1976, 284. (A prézsmítál címszó)

¹⁷GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, Kiad. KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Budapest, 1990, 44-45. (Actus IV., scena III.)

A latin fordítás a *προτελιζουσι* (protelizousi) = 'áldozattal ajánlják' igét, az *initiant* = 'felszentelik' igével, az *εξαχου κανα* (exacou kana) = 'kezd meg a kosarak előkészítését' kifejezést pedig a *primitias fer* = 'zsenget vigyél' szavakkal közvetíti. A magyar fordító előbb a „Dianának adnák zsengejül a leánt”, majd az „adj az Dianának ajándékot zsengejül” fordulattal írja körül az áldozattételt. A zsenge magyarul a korai termést jelenti, s a latin *primitiae*-t ezzel szokták fordítani, miként a vizsolyi bibliában Pál apostolnak a Korinthusbeliekhez írott I. levelének, 15. része 20. versét: „De Kristus feltámadott a halálból, és azoknak, az kik elaludtanak, lött első zsengeje.” A vulgata szerint: „Nunc autem Christus resurrexit a mortuis primitiae dormiantium.” A görög textusban a *primitiae*, azaz zsenge szó helyén az *απαρχη* (aparch) szó áll, amely áldozatot kezdő adományt, a termés zsengejét és első termés áldozatot jelent. Ebből is látható, hogy az Euripidész-fordító a tragédia szavainak pontos értelmét a latin közvetítés leegyszerűsítő volta miatt adta vissza tökéletlenül. A menyegzői készülétre utaló sorban a furulya, vagy síp jelentésű tibiát trombitának fordítja, bizonyára szándékosan. Bár a latinban kimaradt az AGA. rövidítés, a fordító mégis észreveszi, hogy Agamemnoné a szó.

A szöveg épp Agamemnon azon monológjának kezdeténél szakad meg, ahol a latin szövegkiadásban a margón ez az összegzés olvasható: „Laus ignobilitatis”, azaz a nem nemesi származás dicsérete. A nő karvezető kétsoros szánakozása után Menelaus és Agamemnon párbeszédének kezdetén új jelenet kezdődhetett a magyar fordításban. A szöveghiány után Menelaus beszédében a fordító a *sententia* szót kétszer is értelemnek fordítja, így a 479. sor *sententia* szava alapján, kiegészíthető a ...lömre töredékszó értelmre. Menelaus önkritikus szavaira, a chorus reagálása után, Agamemnon válaszol. A görög eredetitől eltérőleg a tragédia itt következő 508-510. sorait a latin fordítások, és a magyar áttüzető is, Menelaus szájába adják. Végül a fordítástöredék ott ér véget, ahol Menelaus Agamemnonat nyugatja azzal, hogy nem szükséges felettből félni a néptől. Épp e párbeszéd után következett volna a chorus vélekedése a mértékletes szerelemről, amelyre a latin szövegkiadásban a marginália így utal: „Mediocris amoris laus”. További összevetésekkel a fordítási metódus jellegzetességeit még érdemes lesz egyszer feltárni, hiszen ez a fordító azonosításában is segíthet.

Tekintettel arra, hogy a töredék az erdélyi Szászföld székhelyén, Nagyszébenben nyomtatott könyvből való, a magyart legfeljebb második nyelvként beszélő könyvnyomtató valószínűleg nem változtatott a hozzá beérkezett kézirat szövegén. Tehát feltehetőleg a szerző nyelvállapotát tükrözi az előkerült könyvrészlet. Az előbbieken tárgyalt „prozsmál” ígén kívül, ritka szó vagy kifejezés alig akad. Talán csak a nem kell „ninkell” alakja mondható kirívónak, valamint a kénytelen „kékételen” változata. A pedig szó, amely itt „penig” változatban háromszor is előjön azért érdekes, mert mások, így Bornemisza is, a kediget használják. Más korabeli magyar fordításokhoz hasonlóan, a megszólítás esetében, itt is megmarad a latin vocatívis: Menelaë! Összességében a szöveg nyelvi jellegzetességei Balassiera nagyon emlékeztetnek.

És itt lezárva megfigyeléseimet, egy attribúciós felvetést hozok elő. Elképzelhetőnek tartom, hogy ez az Euripidész-fordítás Balassi ifjúkori szárnypróbálgatása lehet. Hasonló vállalkozása volna, mint a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* magyarítása 1572-ben, amelyet szülei vigasztalására készített.¹⁸ A hazáért hozandó áldozat kérdését egy nő szereplő felmagasztalásával tárgyaló Euripidész-tragédia

¹⁸Megjelent Krakkóban, 1572-ben. (RMNy 318.) – *Balassi Bálint összes művei, II.*, Összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp. 1955, 5-59.

átültetése nem lehetett idegen Balassától. Csak említésből ismert, hogy Balassi 1589 táján Buchanan *Jephtes*-drámájának fordításán dolgozott.¹⁹ Csak Illyefalvi István *Jephtes* fordítása jelent meg 1591-ben, Balassié azonban mára elveszett.²⁰ Buchanan bibliai iskoladrámája, amely fényes sikert aratott a 16. században, az *Iphigenia Aulisban* allúziója, még a hősnő neve az Iphis is erre utal. Nem zárható tehát ki, hogy Balassi ifjúkori fordítására emlékezve vállalkozott a hasonló kérdést, de másként feszegető humanista dráma átültetésére.

Balassi újabban megismert jelmondata a „Vita, quae fato debetur, patriae salutis solvatur!”²¹ azaz: Életünket, amellyel a sorsnak tartozunk, fordítsuk a haza üdvére! nagyon is rímél az *Iphigenia Aulisban* mondanivalójára.

A betűhív szöveg a következő:

.... löbbi bebédektől, meliet az Menelaus mond vala, mert igaz dolog az ki az ő magzattyánac ne~ akaria vebedelmét. Me. Heu heu Iay én Begey feyemnac, eg' io barátom sincsené? Ag. Ha ne~ akarnad gonobát az te baratidnac tehát leßnek oßton. Me. Hol mutatod meg tehát aßt ennekem hog' te igaz attyamfia voltál. Ag. Akaroc én te veled együt türni eßes dologban, De nem akaroc bolondoskodniis. Me. Lám Bükség volna az io barátoknac hog' eg' másnac nyomoruságan közenséggel bánkodnánac. Ag. Veled leßek mikor igazán akarz czeleködni, de akkor mellet ne~ támadoc; mikor engem boßual illez. Men. Neked tehát nem tecziké hogy ebben együt töreködyel az Görögökkel. Aga. Mind egéß Görög orßágot veled oßue meg bolondította Isten. Mene. Te mostan az te birodalmában diczeködü, és engemet te attyafiat el arulz, En pedig más modot keresec ebben, és más barátimmal végezec. Agam. Bezzeg vgy, bár kotornal el innen ne prosmálnal, mert valami köuötet látoc, hogy iö hozzám, valami uy hirt mond.

ACTVS I. SCENA III. Köüet Agamemnon.

Köü. O te Agamemnon Király iöuec hozzád köüetöl és el hoßtam az te leányodat kit Iphigenianac hittál, az annya is az Clytemnestra véle együtt iö, és az te kis fiat Orestesis, hogy öruengy rayta miuel hogy egeßségben látod. De miért hogy nagy meßße földet iöttünc az Euritus viz mellet nyugodnac mostan, de mayd el iutnac, czac az louakat étetic az füüön egy keuisse. En pedig öröm mondani iöuec elől hogy keßülnél hozza, az sereg pedig immár eßt meg hallotta, és nagy hire vagon az táborba~ hogy iö az te leányod, mind az egéß sereg oda fut eleikben mostan és vgy nezic az te leányodat, kic bodogoc minden népec között és hires neusec, és aßt mondgyác az népec, Ma vag' oné mennyegző nap, vagy mit czinálnac mostan keßülneke, vagy az Agamemnon beretteben hozattyaie ide leányát, nemellyektől eßt hallanád hogy kérdözic nemellyec pedig aßt mo~diác hogy az Diananac adnác sengeyül az leant, de ki veßi el ötet? No hadiáron ez,

¹⁹Balassi hatvanegyedik éneke után olvasható ez a híradás egy prózai bejegyzésben: „Azért evilági éneket a Jephthes históriájától elválva, ki még nem kész ...” vö.: *Balassa kódex*, Faksimile szövegét közléteszi KÓSZEGHY Péter. A kódex betűhív átfrását jegyzetekkel és utószóval közléteszi VADAI István, lektorálta STOLL Béla, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 99.

²⁰ILLYEFALVI István, *Jephtha, sive tragoedia Jephthe, ex Georgio Buchanano Ungaricis versibus reddita ...*, Kolozsvár, 1590. (RMNy 645.)

²¹GÖMÖRI György, *Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvébe* = MKSz, 1984, 105-108; GÖMÖRI György, *Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben* = MKSz, 1988, 196-198. (Hans von Braun emlékkönyve)

te otton agy az Diananac ayandékot sengeyül, No vegyetec kőborut feyetőkben, és te is Menelaus Király keűly az mennyegzőre, és fuyác eleibe az trombitát, és tánczollyanac örömökben, Mert ez mai nap bodog napia volt az te leányodnac Agamemnon. Diczirlec erőtte hogy meg mondád, de eregy oda be ...lőmre teric az mellyben te most vagy. Es énis ašt adom tanaczul neked, Hogy meg ne öllyed ez te leányodat, az én hašnomat nagyobnac ne tulaidoniczad az te magzatodnál. Mert hamis dolog lőnne az; Hogy te keserűsėgben lőnnel, Ennekem penig dolgom iol esnėc, az te gyermekid meg halnánac és az enyimőc ez világon élnėc. Mert mit akaroc én? Nem találnėké én más házasegotis ez Ilonae kiuöl nagy hirős Neues nemből, ha akarėc meg hazasulni? De az én attyamfiat el veštue~, kit őrneke~ ni~kell vala el veštene~, vg'a~ az Ilonat hozo~ haza az iőien az én el veštet attia~fiert, gonošt vešec hozzám, eleb iffiu koromban igen bolond voltam de iol meg gondoluán mostan az dolgot, én iol látom melly nagy dolog legyen emberneac az ő magzattyat meg őlni, Ennekemis leg előšer az Begény leányodon valo keserülősem iőie előmben, gondoluán hogy attyafiaac volnanc, és az én hazassagomert kellene meg hálai, de mi kőzi vagyon az te leányodnac az Ilonauaal? Semmi. Mennyen el bátor haza az Görög tábor inset; te penig attyamfia hadd el ne siry, ne indicz fel engemetis sirásra. Ha penig valami jőuendő mondas volt az te leanyod felől, én nem gondoloc azzal az én rešemetis én te neked tulaidonitom, de az elebbi kegyetlen őrteelőmből el váltoštattam mostan igazan tertent ennekem hogy az én attyamfiat šeretuen el váltoštam gonoš erkölcze~ből, mert az iámbor férfiuhoz illic affėle erkölcz, Hogy mentől iob őrteelőmmel élhet, azzal őrlyen. Chor. Ieles dolgokat bešėllez, és az Tantalus Iuppiter fiahoz, méltó bešėdeket, mert az te eleidet nem akarod meg Bégyenitened. Aga. Diczirlec tégedet io Menelae, hogy őrlyen bešėdeket szollál, kit én te hozzád nem hittem volna, mint iámborhoz illic tekėlletessen bešėllez. Mene. Az attyafiaac kőzöt šokott haboruság indulni az šeretet mia, az csaladnac kėuásnaga miat, vtáloc én affėle attyafiaacat, kic egy más kőzöt haborusagot inditanac az ő alattoc valokert. Agamemnon. De azért immár Bűksėg kėppen arra iuttunc, az vešedelőmre hogy meg kel őlnőm keketelen az én leányomat. Menelaus. Hogy hogy? Ki kešőrited tēged arra, hogy őtet meg őlned. Agamemnon. Mind az egėš Görög sereg. Menelaus. Nem kešőrit ha őtet ismet višba küldet Argosban. Agamem. Akkėppen azért meg czalhatnam őket, de imez dologban nem czalhatom meg. Menelaus. Miczoda az? Nem szűk.....

EURIPIDES: *Iphigenia Aulisban*. Nagyszében, 1575-1580 közt
A görög eredeti 402-440. és 479-517 sorainak magyar fordítása

[ACTUS I., SCENA III.
Agamemnon. Menelaus. Chorus.]

[CHORUS: .... e]lőbbi beszédektől, melyet az Menelaus mond vala, mert igaz dolog, az ki az ő magzatjának nem akarja veszedelmét.

MENELAUS: Heu, heu! Jaj én szegény fejemnek, egy jó barátom sincsen-é?

AGAMEMNON: Ha nem akarnád gonoszát az te barátidnak, tehát lesznek oszton.

MENELAUS: Hol mutatod meg tehát azt énnékem, hogy te igaz atyámfia voltál?

AGAMEMNON: Akarok én tevéled együtt túrni eszes dologban, de nem akarok bolondoskodni is.

MENELAUS: Lám, szükség volna az jó barátoknak, hogy egymásnak nyomorúságán közenséggel bánkódnának.

AGAMEMNON: Véled lészek mikor igazán akarsz cselekedni, de akkor melléd nem támadok, mikor engem bosszúal illetsz.

MENELAUS: Néked tehát nem tetszik-é, hogy ebben együtt töreködjél az görögökkel?

AGAMEMNON: Mind egész Görögországot véled öszve megbolondította Isten.

MENELAUS: Te mostan az te birodalmaidban dicsekedöl, és engemet, te atyafiad elárulsz, én pedig más módot keresek ebben, és más barátimmal végezek.

AGAMEMNON: Bezzeg úgy, bár kotornál el innen, ne prozsmálnál, mert valami követet látok, hogy jó hozzám, valami új hírt mond.

ACTUS I., SCENA III.
Követ. Agamemnon.

KÖVET: Óh, te Agamemnon király, jövék hozzád követöl, és elhoztam az te leányodat, kit Iphigeniának hittál, az anyja is, az Clytemnestra, véle együtt jó, és az te kis fiad, Orestes is, hogy örvendj rajta, mivelhogy egészségben látod. De miérthogy nagy messze földet jöttünk, az Euritus víz mellett nyugodnak mostan, de majd eljutnak, csak az lovakat étetik az fűvön egy kevésbé. Én pedig örömondani jövék elől, hogy készülnél hozzá, az sereg pedig immár ezt meghallotta, és nagy híre vagyon az táborban, hogy jó az te leányod, mind az egész sereg odafut eleikben mostan és úgy nézik az te leányodat, kik bódogok minden népek között és híres nevesek, és azt mondják az népek: Ma vagyon-é menyegző nap, vagy mit csinálnak mostan; készülnek-é, vagy az Agamemnon szerettében hozatja-jé ide leányát? Némelyektől ezt hallanád, hogy kérdözik, némelyek pedig azt mondják, hogy az Dianának adnák zsengejül az leánt, de ki veszi el őtet? No haddjárjon ez, te otton adj az Dianának ajándékot zsengejül. No, végyetek koszorút fejtekben, és te is, Menelaus király, készülj az menyegzőre, és fujják eleibe az trombitát, és táncoljanak örömkben, mert ez máj nap bódog napja volt az te leányodnak.

AGAMEMNON: Dicsírlek érötte, hogy megmondád, de eredj oda bé ....

[ACTUS I., SCENA V. vagy ACTUS II., SCENA I.
Menelaus. Agamemnon. Chorus.]

[MENELAUS: ... érte]lömre térék, az melyben te most vagy. És én is azt ádom tanácsul néked, hogy meg ne öljed ez te leányodat, az én hasznomat nagyobbnak ne tulajdonítsad az te magzatodnál. Mert hamis dolog lönne az, hogy te keserűségben lönnél, énnékem pedig dolgom jól esnék, az te gyermekid meghalnának és az enyimök ez világon élének. Mert mit akarok én? Nem találnék-é én más házasságot is ez Ilonáé kívől, nagy, hírszónes nemből, ha akarnék megházasulni? De az én atyámfiát elvesztvén, kit énnékem ninkell vala elvesztemem, ugyan az Ilonát hozom haza, az jöjjen az én elveszett atyámfiért, gonoszt vészek hozzám, elébb ifjú koromban igen bolond voltam, de jól meggondolván mostan az dolgot, én jól látom, mely nagy dolog légyen embernek az ő magzatját megölni. Énnékem is legelőször az szegény leányodon való keserülésem jöve előmben, gondolván, hogy atyafiak volnánk, és az én házasságomért kellene meghalni, de mi közü vagyon az te leányodnak az Ilonával? Semmi. Menjen el bátor haza az görög tábor innét, te pedig atyámfia, hadd el, ne sírj, ne indíts fel engemet is sírásra. Ha pedig valami jövendőmondás volt az te leányod felől, én nem gondolok azzal, az én részemet is én tenéked tulajdonítom, de az elébbi kegyetlen értelömből elváltottattam, mostan igazán történt énnékem, hogy az én atyámfiát szerelvén elváltottam gonosz erkölcsömből, mert az jámbor férfiúhoz illik afféle erkölcs, hogy mentől jobb értelömmel élhet, azzal éljen.

CHORUS: Jeles dolgokat beszéllesz, és az Tantalus, Iuppiter fiához méltó beszédeket, mert az te eleidet nem akard megszégyeníteni.

AGAMEMNON: Dicsírlek tégedet jó Menelaë, hogy ilyen beszédeket szólál, kit én tehozzád nem hittem volna, mint jámborhoz illik, tekéletesen beszélél.

MENELAUS: Az atyafiak között szokott háborúság indulni az szeretet miá, az családnak kívánsága miatt, utálok én afféle atyafiakat, kik egymás között háborúságot indítanak az ő alattok valókért.

AGAMEMNON: De azért immár szükségképpen arra juttunk, az veszedelökre, hogy meg kell ölnöm kéképtelen az én leányomat.

MENELAUS: Hogyhogy? Ki készöríthet téged arra, hogy őtet megölnéd?

AGAMEMNON: Mind az egész görög sereg.

MENELAUS: Nem készörít, ha őtet ismét visszakülded Argosban.

AGAMEMNON: Akképpen azért megcsalhatnám őket, de imez dologban nem csalhatom meg.

MENELAUS: Micsoda az? Nem szüks[ég ....]

Euripidis Iphigenia in Aulide (Basileae, 1558.)

CHORUS: Hi dissimiles sunt prius dictis

Sermonibus. probe autem moment parcere liberis.

MENELAUS: Heu heu, non habeo miser amicos?

AGAMEMNON: Si non vis perdere amicos.

MENELAUS: Ubi ostendes, quod sis meus frater?

AGAMEMNON: Volo tecum sapere, sed non simul furere.	
MENELAUS: Atqui oportet amicos cum amicis dolere in commune.	
AGAMEMNON: Adhibe me, cum recte facturus es: sed non, cum me dolore affecturus es.	
MENELAUS: An non tibi videtur in his laborandum esse cum Graecia?	410
AGAMEMNON: Graecia tecum videtur divinitus insanire.	
MENELAUS: Tu gloriaris nunc regno, prodens tuum fratrem. Ego vero alias artes quaeram, Et alios amicos. ANGELUS: O' rex Graecorum Agamemnon, veni adducens tibi tuam filiam, Quam Iphigeniam aliquando nominasti in aedibus. Mater autem comitatur tua Clytemnestra, Et filius Orestes, ut delecteris conspectu horum: Postquam iam longo tempore non fuisti in aedibus. Sed postquam longum iter fecerunt, ad Eurytum Fontem, reficiunt foemineos pedes, Et equae ipsae: in gramen pratorum Dimisimus ipsas, ut gustarent cibum. Ego vero praecursor propter tuum apparatus Venio: exercitus enim audivit, velox autem Fama pervasit venisse tuam filiam. Omnis exercitus cursu venit ad spectaculum, Ut videant tuam filiam. felices Inter omnes homines, sunt clari et suspiciendi. Dicunt autem, Est'ne hymenaeus? aut quid agitur? An desiderio affectus rex Agamemnon filiae Curavit adduci eam? ab aliis haec audires: Artemidi initiant adolescentulam Reginae Aulidis. quis'nam eam ducet? Sed omittamus haec: tu primitias fer Dianae domi, Coronate capita. et tu rex Menelaë, Appara nuptias, et in domo Sonet tibia, et sonitus sit pedum: Venit enim hic dies felix puellae, (AGAMEMNON:) Laudo, sed vade intro.	415 420 425 430 435 440

[MENELAUS: ....]

Et discedo a priore sententia. Non volo in te esse crudelis, vado e eo ubi tu nunces. Et tibi suadeo, ne interficias filiam tuam, Neque anteferas meam utilitatem; non enim iustum est, Te gemere, me vero suaviter habere: Et mori tuos, meos autem aspicere hanc lucem. Quid enim volo? an' non egregias nuptias Alias apparare possum, si nuptias desidero? Sed perdens fratrem, quem me minime oportebat perdere,	480 485
---	------------

Helenam accipiam, malum pro bono? Stultus et iuvenilis eram prius: sed propius rem Inspiciens, vidi quale sit interficere liberos, Et me in primis miseratio infelicis puellae Subiit, cogitantem cognationem, Quae propter meas nuptias mactanda Est. quid tuae filiae cum Helena? Eat exercitus dimissus ex Aulide.	490 495
Tu vero desiste oculos tuos irrigare lachrymas Frater, et me provocare ad lachrymas. Quod si quae oracula habes de tua filia, Nihil ad me pertinent, tibi tribuo meam partem Sed veni in mutationem a crudeli sententia, Aequum mihi accidit, fratrem Amans mutatus sum. Boni viri mos est Ille, semper optima sententia uti. CHORUS: Praeclara dixisti, et Tantalo filio Iovis Digna: non dedecoras tuos maiores.	500 505
AGAMEMNON: Laudo te Menelaë, quod praeter meam opinionem Recte haec verba subiecisti, et ut te decet. MENELAUS: Discordia fit aliqua fratrum propter amorem Et cupiditatem familiae: abominor Talem cognationem acerbam inter sese.	510
AGAMEMNON: Atqui pervenimus in necessarias calamitates, Ut cruentam caedem exerceam in filiam meam. MENELAUS: Qui? quis coegerit te ut eam occidas? AGAMEMNON: Totus Graecorum exercitus. MENELAUS: Non, si ipsam rursus mittas ad Argos.	515
AGAMEMNON: Eatenus possim fallere, sed illa in re non potero fallere. MENELAUS: Quid est illud? non oportet populum nimis timere. ²²	

²²A tanulmány és a kézirat szövege az egri konferencián való elhangzása után megjelent: ItK 1998. 1-2. 225-240.

-mond. Csak
 közöt es hirtcs pncics, cs a
 dar, kie bodogoc mindcn npece
 Han es vgy nzeic az ic leanyo-
 egcs fcsz oda fut cikben mo-
 hogy is az ic leanyod, mind az
 cs nagy hite v agyon az taborda
 peng immat est meg hallotta,
 hogy kecsul hozza, az fcsz
 peng ocom mondani ioncc elol
 gctic az lnon egy kecsfcs. En
 mayd el iurac, zsc az ionkat
 mcllet nyusodnac mostan, de
 földet ionne az Euritus viz
 rod. Demicre hogy nagy mcsfc
 r yta mibel hogy egcsfcsbcm fcs
 kis hat Orctels, hogy örtucny
 temcltr zc egy n io, cs az ic
 nianac hirtal az anyia is az Clv
 tam az ic leanyodai kite Iphig-

Men. Neked tehát nem teziké
 hogy ebben együtt töreködjél
 az Görögökkel. Aga. Mind e-
 gés Görög országot veled övne
 meg bolondítottá Isten. Mene.
 Te mostan az te birodalmában
 diczeköddél, és engemet te atya-
 fiat el arulz, En pedig más mo-
 dot keresec ebben, és más bara-
 ummal végezec. Agam. Bezzeg
 vgy, bár korornal el innen ne
 prósmálnal, mert valami kövö-
 ret látoc, hogy ió hozzám, vala-
 mi vy hirt. mond.

ACTVS I. SCENA III.

Követ Agamemnon.

Köv. O te Agamemnon Király
 ionc hozzád követöl es el hof-
 tam

cs re
 ion, cs nem gondoloc azzal az
 mondas volt az ic leanyod, fcs-
 ralt. Ha peng valami ioncndó
 neby, ne iudicz fel engemertis li
 innet, ic peng aryamha haddel
 el bator haza az Görög labor
 az Ionanal? Semmi. Micoyca
 kozl v agyon az ic leanyodnac
 gomicr kellecnc meg balm, de mi
 zac volnanc, cs az en hazlla-
 clomben, gondolan hogy: itya
 gyonon valo kecsfcsul ionc
 kmis, jcg clöct az fcszoy la-
 o magzartyar meg ölm, Ennc-
 nagy dolog legyen embertnc az
 az dolog, en ion latom mclly
 de ion meg gondolan mostan
 korombon igcn bolond voltam
 gonost vescec hozzam, clöb ifnu

én tésemetis én te neked tulaid
 nitom, de az elebbi kegyetlen er-
 telömből el változtattam mo-
 stan igazan tertent énnekem ho-
 gy az én atyamfiat feretuen el
 változtam gonos erkölczéből,
 mert az iámbor férőhöz illic
 affle erkölcz, Hogy mentöl iob-
 értelömmel élhet, azzal éllyen.
 Chor. Icles dolgokat beféllez,
 és az Tantalus Iuppiter siához,
 méltó befödeket, mert az te el-
 idet nem akaröd meg fégyenite-
 ned. Aga. Diczirlec tégedet io
 Menelaé, hogy illyen befödeker
 sollál, kit én te hozzád nem hit-
 tem volna, mint iámborhoz il-
 lic tekelle tesscn beféllel. Mene.
 Az atyafiác közöt fokot habo-
 ruság

